

ПІДВИЩЕННЯ ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ РОСЛИННИЦТВА І ТВАРИННИЦТВА НА КОЕВОЛЮЦІЙНИХ ПРИНЦИПАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Показано, що одним із системних чинників гальмування аграрного розвитку в Україні є кризові явища у галузях рослинництва і тваринництва. Неузгодженість у виробництві продукції цих галузей, ряд допущених стратегічних помилок призвели до зменшення посівних площ сільськогосподарських культур, поголів'я худоби і птиці та зниження обсягів виробництва і споживання населенням продуктів тваринного походження. Обґрунтовано необхідність коеволюційного принципу розвитку АПК.

Актуальність проблеми

Досліджуючи сутність й особливості переходу до сталого розвитку було б неправильно зводити усі питання лише до проблем екології, хоча зрозуміло, що без них модель сталого розвитку в принципі неможлива. Сучасна наукова думка акцентована на тому, що необхідна тотальна екологізація усіх видів господарської та взагалі будь-якої діяльності. У цьому синтезі проблем екології та "не екології" полягає одна з фундаментальних ідей поняття сталого розвитку як цілісної системи, яка об'єднує соціально-економічний розвиток і проблеми довкілля [1].

З позиції стратегії сталого розвитку, будь-яка сфера діяльності у XXI столітті зазнаватиме кардинальних трансформацій і орієнтуватиметься, перш за все, не на минуле, а на майбутнє, де сталий розвиток вбачається як перехідний процес від постіндустріального суспільства до ноосфери [2]. В зв'язку з цим, доречно зазначити, що виживання цивілізації та збереження біосфери (на чому й зосереджено поняття сталого розвитку) – це необхідна умова становлення ноосфери і вона включається в цей процес як складова частина. Сам по собі процес розвитку ноосфери розглядається ширше й акцентує увагу на свідомості, управлінні переходом до сфери розуму та інтелектуально-інформаційних аспектах.

Таким чином, сталий розвиток – це не беззмістовний рух, позбавлений якісних змін, а кероване, поступальне просування до ноосфери як нового фундаментально-якісного стану людства. Причому сталість має зростати, переходячи від одного рівня ноосфери до іншого: від постіндустріального інформаційного – до екологічного суспільства, і далі – до інших рівнів сфери розуму, постійно узгоджуючи усі складові, тобто керуючись коеволюційними принципами.

Мета статті – ретроспективно розкрити сутність поняття "сталий розвиток" агропродовольчої сфери. Виявити причини та чинники гальмування розвитку

рослинництва і тваринництва в Україні. Обґрунтувати необхідність коеволюційного принципу розвитку АПК.

Виклад основного матеріалу

Аналіз теоретичних і методологічних аспектів проблеми сталого розвитку агропродовольчої сфери свідчить, що початкове тлумачення SARD (Sustainable Agriculture Development і Rural Development) є причиною умовного поділу досліджень в цій області на два напрями. Перший – це сталий розвиток сільськогосподарського виробництва (ресурсозберігаючий, інноваційний розвиток виробництва), що забезпечує продовольчу безпеку країни, регіону. Другий – це сталий розвиток сільських територій, тобто вирішення соціальних проблем, якості і рівня життя сільського населення, у тому числі, медичного, побутового обслуговування та ін. Безумовно, ці напрями взаємопов'язані. Сталий розвиток аграрного виробництва є запорукою успішного розвитку сільської території, оскільки досягти економічної, екологічної та соціальної ефективності функціонування агровиробництва (регіону, району, країни) дуже проблематично без сталого її розвитку.

Ряд зарубіжних вчених "сталий сільський розвиток" визначають як "стабільний розвиток сільського співтовариства, що забезпечує зростання ефективності сільської економіки, підвищення рівня і поліпшення якості життя сільського населення, підтримку екологічної рівноваги, збереження і поліпшення ландшафту в сільській місцевості" [3], а "сталий розвиток сільськогосподарського виробництва" пропонують розуміти як "здатність господарюючого суб'єкта динамічно підтримувати оптимальні пропорції в організації діяльності, орієнтованої на інноваційний розвиток; підвищувати соціальну і економічну ефективність; постійно нарощувати темпи розвитку, здійснюючи розширене відтворення з метою забезпечення населення якісними продуктами харчування, продовольчої безпеки держави, без шкоди екології та довкіл्लю" [4]. І, нарешті, як симбіоз перших двох категорій, "сталий розвиток сільського господарства" пропонують розуміти як "максимально адаптовану до реальних умов господарювання систему коеволюційного розвитку аграрного виробництва і аграрного соціуму, що функціонує за цивілізаційно-інноваційними принципами" [5].

Ця дискусія не минула і вітчизняних вчених. Термін "сталий розвиток" є офіційним українським відповідником англійського терміна "sustainable development", дослівний переклад якого з урахуванням контексту може бути "життєздатний розвиток", а розширене його тлумачення – "всебічно збалансований розвиток" [6]. Як визначено "Порядком денним на ХХІ століття" [7], мета сталого розвитку – задовольняти потреби сучасного суспільства, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. Теорія сталого розвитку є альтернативою парадигмі економічного зростання.

Вітчизняна довідкова література наводить такі визначення: "сталий розвиток" – процес розбудови держави на основі узгодження і гармонізації соціальної, економічної та екологічної складових з метою задоволення потреб сучасних і майбутніх поколінь; "сталий розвиток населених пунктів" – соціально, економічно і екологічно збалансований розвиток міських і сільських поселень,

спрямований на створення економічного потенціалу, повноцінного життєвого середовища для сучасного та наступних поколінь на основі раціонального використання ресурсів, технологічного переоснащення і реструктуризації підприємств, удосконалення соціальної, виробничої, транспортної, комунікаційно-інформаційної, інженерної інфраструктури" [8].

Сталий розвиток – це керований розвиток. Основою його керованості є системний підхід та сучасні інформаційні технології, які дозволяють дуже швидко моделювати різні варіанти напрямків розвитку, з високою точністю прогнозувати їхні результати та обрати найбільш оптимальний [6]. Тому ряд теоретиків і прихильників сталого розвитку застосовують цю теорію до компонент економічної системи – форм господарювання або окремих агропромислових галузей. Так професор А.М. Стельмашук вважає основою сталого розвитку сільських територій діяльність малих підприємств, зокрема фермерських господарств як однієї з ефективних форм господарювання на селі, важливого засобу вирішення продовольчих, економічних і соціальних проблем суспільства й сільських територій зокрема [9]. На нашу думку, в системі сталого розвитку кожна з галузей має розвиватися не лише всебічно і збалансовано, а й коеволюційно.

Коеволюція (*co* – приставка, що означає у ряді мов спільність, узгодженість; лат. *evolutio* – розгортання) – термін, який прийшов з біології, використовується сучасною наукою для позначення механізму взаємообумовлених змін елементів, що становить цілісну систему й розвивається. У вузькому сенсі поняття "коеволюція" використовується для позначення процесу спільного розвитку біосфери і людського суспільства. Концепція "коеволюції" природи і суспільства, яку першим висунув Н.В. Тимофеев-Ресовский (1968), має визначати оптимальне співвідношення інтересів людства і всієї біосфери, уникнувши при цьому двох крайнощів: прагнення до повного панування людини над природою й одночасного преклоніння перед нею. Згідно з принципом коеволюції, людство, для того, щоб забезпечити своє майбутнє, має не лише змінювати біосферу, пристосовувавши її до своїх потреб, але й змінюватися само, пристосовуючись до об'єктивних вимог природи. "Ми так радикально змінили наше середовище, – стверджував Н. Вінер, – що тепер для того, щоб існувати в ньому, ми повинні змінити себе". Саме коеволюційний перехід системи "Людина–біосфера" до стану динамічно сталої цілісності, симбіозу і означатиме реальне перетворення біосфери на ноосферу. Для забезпечення цього процесу людство зобов'язане слідувати, передусім, екологічному і моральному імперативам [10]. На жаль, свідомість людей дуже консервативна і складно відмовляється від стереотипних уявлень про відношення людини до природи. На наш погляд, ця концепція має стати ідеологічним підґрунтям майбутніх досліджень і процесів переходу галузей економіки на шлях сталого розвитку. Це стосується й агропродовольчої сфери як основи продовольчої безпеки країни, сучасний стан якої є кризовим.

Один із системних чинників гальмування розвитку аграрного виробництва в Україні – це кризові явища у галузях рослинництва і тваринництва. Статистичні дані свідчать, що за останні 20 років посівні площі сільськогосподарських культур зменшилися на 16,8 %, у 4,6 раза – посівні площі кормових культур; 3,3 –

зернобобових; 3,2 – цукрових буряків; натомість у 2,8 раза зросли посіви соняшника; у 10 разів – ріпаку. Такі перекоси зумовили порушення сівозмін, виснаження ґрунтів, сприяли незбалансованому постачанню на ринок харчових продуктів.

За роки незалежності в Україні значно знизилосся поголів'я сільськогосподарських тварин: великої рогатої худоби – в 5,1 раза, корів – у 3,2 раза, свиней – в 2,4 раза, овець – 4,9 раза. Водночас, після зниження поголів'я птиці з 246,1 млн. голів у 1990 р. до 123,7 у 2000 р., або майже удвічі, починаючи з 2001 р., спостерігається поступове нарощування поголів'я, яке зросло до 203,8 млн. голів. Зменшення поголів'я худоби та птиці відбулося переважно в сільськогосподарських підприємствах. Як наслідок, змінилася структура утримання худоби. Так, якщо у 1990 р. 85,6 % ВРХ утримували сільгосппідприємства, а господарства населення – 14,4 %, то вже у 2010 р. 66 % утримується у господарствах населення, і лише 34 % – у сільськогосподарських підприємствах (табл. 1).

Таблиця 1. Поголів'я худоби та птиці за категоріями господарств та його структура*

Показник	Рік								
	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Поголів'я худоби та птиці, на кінець року, тис. голів									
Сільськогосподарські підприємства									
Велика рогата худоба, у т. ч.:	21083,3	13701,4	5037,3	2491,8	2294,6	1926,8	1720,1	1627,1	1526,4
корови	6191,6	4595,1	1851,0	866,2	764,0	678,6	624,3	604,6	589,1
свині	14071,2	7152,5	2414,4	2602,4	3257,4	2869,5	2730,9	3307,9	3625,2
вівці та кози	7165,5	2423,3	413,3	270,9	283,2	301,2	300,1	315,9	298,4
птиця	132966,6	54074,2	25352,9	66625,3	72219,0	80124,3	87973,7	100354,2	110561,3
Господарства населення									
Велика рогата худоба, у т. ч.:	3540,1	3855,9	4386,4	4022,3	3880,8	3564,1	3358,9	3199,6	2968,0
корови	2186,6	2936,2	3107,3	2768,9	2582,7	2417,3	2232,0	2131,9	2042,1
свині	5355,7	5991,9	5237,9	4450,4	4797,6	4150,4	3795,1	4268,7	4335,2
вівці та кози	1253,2	1675,3	1461,7	1358,6	1334,0	1377,4	1426,8	1516,6	1433,3
птиця	113137,6	95674,2	98369,1	95368,2	94312,0	89166,0	89582,2	91092,2	93278,5
Структура поголів'я худоби та птиці, на кінець року, у % до загальної чисельності									
Сільськогосподарські підприємства									
Велика рогата худоба, у т. ч.:	85,6	78,0	53,5	38,3	37,2	35,1	33,9	33,7	34,0
корови	73,9	61,0	37,3	23,8	22,8	21,9	21,9	22,1	22,4
свині	72,4	54,4	31,6	36,9	40,4	40,9	41,8	43,7	45,5
вівці та кози	85,1	59,1	22,0	16,6	17,5	17,9	17,4	17,2	17,2
птиця	54,0	36,1	20,5	41,1	43,4	47,3	49,5	52,4	54,2
Господарства населення									
Велика рогата худоба, у т. ч.:	14,4	22,0	46,5	61,7	62,8	64,9	66,1	66,3	66,0
корови	26,1	39,0	62,7	76,2	77,2	78,1	78,1	77,9	77,6
свині	27,6	45,6	68,4	63,1	59,6	59,1	58,2	56,3	54,5
вівці та кози	14,9	40,9	78,0	83,4	82,5	82,1	82,6	82,8	82,8
птиця	46,0	63,9	79,5	58,9	56,6	52,7	50,5	47,6	45,8

Примітка: * – розраховано за даними Державної служби статистики України

Скорочення поголів'я худоби та птиці призвело до зниження обсягів виробництва продукції тваринництва. Так значно скоротилося виробництво: яловичини (у забійній вазі) у 2010 р., порівняно з 1990 р., у 4,6 раза, молока – у 2,2 раза (табл. 2). Виробництво свинини у забійній масі зменшилося на 945,1 тис. тонн, або майже у 2,5 раза, баранини та козлятини – у 2,1 раза, кролятини – у 2,2 раза.

*Таблиця 2. Виробництво основних видів продукції тваринництва**

Показник	Рік								
	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
М'ясо (у забійній вазі), тис. т, у тому числі:	4357,8	2293,7	1662,8	1597,0	1723,2	1911,7	1905,9	1917,4	2059,0
яловичина та телятина	1985,4	1185,9	754,3	561,8	567,4	546,1	479,7	453,5	427,7
свинина	1576,3	806,9	675,9	493,7	526,1	634,7	589,9	526,5	631,2
м'ясо птиці	708,4	235,2	193,2	496,6	589,3	689,4	794,0	894,2	953,5
баранина та козлятина	45,8	39,5	17,2	16,2	14,6	15,3	17,1	17,8	21,0
кролятина	30,2	19,4	13,9	13,5	12,6	12,4	13,1	13,6	13,5
конина	11,7	6,8	8,3	15,2	13,2	13,8	12,1	11,8	12,1
Молоко, тис. т	24508,3	17274,3	12657,9	13714,4	13286,9	12262,1	11761,3	11609,6	11248,5
Яйця, млн. шт.	16286,7	9403,5	8808,6	13045,9	14234,6	14062,5	14956,5	15907,5	17052,3
Вовна, т	29804	13926	3400	3195	3277	3449	3755	4111	4192

Примітка: розраховано за даними Державної служби статистики України

Водночас спостерігається нарощування виробництва продукції птахівництва. Так у 2010 р., порівняно з 1990 р., виробництво м'яса птиці зросло на 245,1 тис. тонн, або в 1,3 раза, виробництво яєць – на 765,6 млн. шт., або майже на 5 %. Збільшення виробництва продукції птахівництва пов'язане з більш швидкою окупністю витрат через вищий коефіцієнт оборотності оборотних засобів, порівняно з іншими галузями тваринництва.

За кількістю поголів'я великої рогатої худоби і корів на 100 га сільськогосподарських угідь Україна значно поступається іншим країнам. Так, якщо у 2008 р. в Україні цей показник щодо великої рогатої худоби становив 13,3 голів, то в країнах ЄС – 49,3, Німеччині – 76,6, Франції – 68, Республіці Білорусь – 44,9 голови. Корів в Україні на 100 га угідь налічується 7,4 голови; в країнах ЄС – 13,2, Німеччині – 24,9, Франції – 12,9, Республіці Білорусь – 16,4. На 100 га сільськогосподарських угідь в 11 країнах ЄС виробляється яловичини у

3,8 раза більше, ніж в Україні, у Німеччині – 6,2, Франції – 4,5, Республіці Білорусь – у 2,6 раза [11, 12].

Баланс споживання основних продуктів харчування свідчить, що у 2010 р. в Україні з більшості основних видів продовольства фактичне споживання знаходилося нижче за раціональні норми. Найбільше відставання від раціонального споживання спостерігалось по плодах, ягодах і винограду – на 46 %, молоку і молокопродуктах – на 46 %, м'ясу і м'ясопродуктах – на 35 %, рибі та рибопродуктах – на 28 % (табл. 3).

Таблиця 3. Показник достатності споживання продуктів харчування (на особу на рік; кг)

Показник	Раціональна норма	Фактичне споживання у 2010 р.	Показник достатності споживання
Хліб і хлібопродукти (у перерахунку на борошно)	101,0	110,8	1,10
М'ясо і м'ясопродукти (у перерахунку на м'ясо)	80,0	52	0,65
Молоко і молокопродукти (у перерахунку на молоко)	380,0	205,4	0,54
Риба і рибопродукти	20,0	14,5	0,72
Яйця (шт.)	290	290,0	1,00
Овочі та баштанні	161,0	149,0	0,93
Плоди, ягоди та виноград	90,0	48,2	0,54
Картопля	124,0	130,0	1,05
Цукор	38,0	38,0	1,0
Олія рослинна всіх видів	13,0	15,2	1,17

Примітка: джерело [12]

За трьома продовольчими групами, а саме: "хліб і хлібопродукти", "картопля", "олія рослинна всіх видів" фактичне споживання перевищило раціональну норму. Це є свідченням незбалансованості харчування населення, яке намагається забезпечити власні потреби за рахунок економічно доступніших продуктів. Основну частину калорій українці споживають разом із продукцією рослинного походження, натомість 27,1 % середньодобового раціону забезпечується за рахунок споживання продукції тваринного походження, що у 2 рази нижче за встановлений пороговий критерій (1375 ккал).

В Україні гостро постають екологічні проблеми землекористування. Значна площа сільгоспугідь піддається впливу вітрової та водної ерозій. Близько 1,7 млн. га сільгоспугідь піддані вітровій ерозії. Найбільшої шкоди зазнають землі Запорізької, Луганської та Херсонської областей. Водна ерозія охоплює 13,3 млн. га сільськогосподарських угідь, або понад 32 % їх загальної площі. Найбільші площі

угідь, підданих водній ерозії, знаходиться у Донецькій, Одеській та Луганській областях. Негативно вплинула на екологію ґрунтового покриву аварія на Чорнобильській АЕС: радіонуклідами забруднено понад 4,5 млн. га земель у 74 регіонах, 11 областях, у тому числі 3,1 млн. га орних земель [12].

Висновки

Наведені статистичні дані динаміки посівних площ сільськогосподарських культур, поголів'я худоби, виробництва основних видів продукції рослинництва і тваринництва за останні двадцять років свідчать про невідповідність функціонування основних галузей сільськогосподарського виробництва принципам сталого розвитку.

За період руйнівних аграрних реформ Україна втратила свої важливі народногосподарські функції: виробничу, соціально-демографічну, природо-охоронну, рекреаційну, соціального контролю територій тощо. Дотримуючись принципу коеволюції, з метою забезпечення населення країни харчовою продукцією у межах раціональних рівнів споживання, кожна з галузей сільськогосподарського виробництва має розвиватися взаємоузгоджено, всебічно збалансовуючи усі складові – виробничі, економічні, соціальні, екологічні.

Для виведення вітчизняного сільського господарства із наслідків соціально-економічних криз необхідні значні фінансові ресурси. Як показує багаторічний досвід розвитку агропромислового виробництва в Україні, сподіватися на задоволення усіх інвестиційних потреб марно. Ймовірний вихід із ситуації полягає у поступовому нарощуванні обсягів виробництва сільськогосподарської продукції з високою доданою вартістю, а також в обов'язковій орієнтації на виробництво товарів високого ринкового та експортного попиту. Досягнення цих цілей можливе лише шляхом модернізації та інноваційного розвитку сільського господарства за сприяння як великого, середнього, так і малого бізнесу.

Література

-
1. Устойчивое развитие и открытое общество: путь к сфере раз ума [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.abc-globe.com/razv-noosfera.htm>.
 2. Урсул А.Д. Путь в ноосферу: концепция выживания и устойчивого развития цивилизации / А.Д. Урсул. – М., 1994.
 3. Леметти Ю. Внешние факторы устойчивого развития сельского хозяйства Российской Федерации / Ю. Леметти // АПК : экономика, управление. – 2011. – № 7. – С. 89–93.
 4. Устойчивое развитие сельского хозяйства и сельских территорий: зарубежный опыт и проблемы России. – М. : КМК, 2005.

5. *Ходос Д.В.* Экономический механизм обеспечения устойчивого развития сельскохозяйственного производства /: автореф. дис. докт. экон. наук 08.00.05. *Д.В. Ходос* – М., 2009.

6. *Коробко Б.* Енергетика та сталий розвиток. Інформаційний посібник для українських ЗМІ / *Б. Коробко*. – К. : МАМА–86. – 2007. – 44 с.

7. Програма дій "Порядок денний на ХХІ століття"; пер. з англ. : ВТО "Україна. Порядок денний на ХХІ століття". – К., 2000.

8. Розвиток сільських територій України. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2006. – 751 с.

9. *Стельмащук А.М.* Мале підприємництво – основа сталого розвитку сільських територій / *А.М. Стельмащук* // Сталий розвиток економіки. – 2010. – № 2. – С. 55–58.

10. Новейший философский словарь, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_new_philosophy/633.

11. Організаційно-економічна модернізація аграрної сфери : наукова доповідь / за заг. ред. *П.Т. Саблука*. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – С. 92.

12. Розвиток аграрного виробництва як передумова забезпечення продовольчої безпеки України : аналітична доповідь / *О.В. Собкевич, В.М. Русан, А.Д. Юрченко* та ін. за ред. *Я.А. Жаліла*. – К. : НІСД, 2011. – 39 с.
